

مطالعهٔ انواع نشان‌های قرآنی در نسخ خطی قرن دهم تا سیزدهم هجری قمری

تألیف:

زهره مرادپی

زیرنظر:

دکتر سعید خودداری نائینی

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
وضعیت فهرست‌نویسی
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده‌بندی کنگره
رده‌بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
اطلاعات رکورد کتابشناسی

مرادپی، زهره، ۱۳۶۱-
مطالعه انواع نشان‌های قرآنی در نسخ خطی قرن دهم تا قرن سیزدهم هجری قمری/
تالیف زهره مرادپی؛ زیرنظر سعید خودداری‌نائینی.
تهران، دانشگاه هنر ایران، ۱۴۰۳
۲۰۶ ص.
۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۰-۴
فیبا
کتابنامه: ص. [۱۹۱] - ۱۹۶.
موضوع: قرآن -- تزیین
Qur'an -- Decoration
موضوع: قرآن -- نسخه‌های خطی
Qur'an -- Manuscripts
خودداری‌نائینی، سعید، ۱۳۵۶ -
دانشگاه هنر
ND۳۴۱
۷۴۵/۶۷۰۹۵۵
۹۹۱۷۱۹۴
فیبا

نام کتاب
تألیف
زیر نظر
ویراستار
طراح قالب جلد و صفحات
صفحه‌آرا
چاپ اول
بها
شمارگان
قطع
شابک

مطالعه انواع نشان‌های قرآنی در نسخ خطی: قرن دهم تا سیزدهم هجری قمری
زهره مرادپی
دکتر سعید خودداری‌نائینی
دکتر نگار مرادپی
رامین حکیمی‌آرا / علی عبدی
رامین حکیمی‌آرا
۱۴۰۳
۱۰۰ نسخه
وزیری
ISBN: 978-600-6513-90-4 | ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۹۰-۴

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۶۶ ۷۲ (۰۲۱)

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و

لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

۱	--- مقدمه مؤلف
۵	فصل اول: ادبیات پژوهش
۷	--- جایگاه قرآن در تمدن اسلام
۹	--- بررسی قالب متنی قرآن
۱۱	--- اصطلاحات و واژگان وابسته به قرآن آرای
۱۵	--- تقسیمات قرآن
۱۶	----- ۱. سوره
۱۸	----- ۲. آیه
۱۹	----- ۳. پنج و ده آیه
۲۰	----- ۴. تحزیب (جزو و حزب)
۲۴	----- ۵. نصف القرآن
۲۴	----- ۶. سُبع
۲۵	----- ۷. سجّات
۲۶	----- ۸. رکوع
۳۰	----- ۹. استخارات قرآنی
۳۱	----- ۱۰. قرائت هفت و دهگانه
۳۴	----- ۱۱. سجاوندی کردن قرآن
۳۷	فصل دوم: قرآن آرای تا پیش از قرن دهم ه.ق.
۳۹	--- قرآن آرای در سده‌های نخستین
۴۲	--- قرآن آرای در دوره ایلخانی و تیموری
۴۵	--- نگاهی اجمالی به تزیینات نشان‌های قرآنی تا پیش از قرن دهم ه.ق.
۴۷	--- آرایه‌ها و تزیینات نشان سرسوره‌ها
۵۲	--- آرایه‌ها و تزیینات نشان پایان آیات
۵۸	--- آرایه‌ها و تزیینات نشان پنج و ده آیه

--- آرایه‌ها و تزیینات نشان تحزیب (جزو و حزب)	۶۶
--- آرایه‌ها و تزیینات نشان سُبُع	۷۱
--- آرایه‌ها و تزیینات نشان سجدات	۷۱
--- آرایه‌ها و تزیینات نشان رکوع	۷۳
فصل سوم: قرآن آرایی قرن دهم تا سیزدهم ه.ق.	۷۷
--- تذهیب در قرآن آرایی دوره صفوی	۷۹
--- تذهیب در قرآن آرایی دوره قاجار	۸۳
--- معرفی نشان‌های قرآنی و طرح و نقش به کاررفته در آنها از قرن دهم تا سیزدهم ه.ق.	۸۵
----- ۱. نشان سرسوره	۸۶
----- ۲. نشان پایان آیات	۱۳۰
----- ۳. نشان پنج و ده آیه	۱۴۱
----- ۴. نشان تحزیب (جزو و حزب)	۱۴۹
----- ۵. نشان نصف القرآن	۱۶۶
----- ۶. نشان سُبُع	۱۶۷
----- ۷. نشان سجدات	۱۷۰
----- ۸. نشان رکوع	۱۷۴
----- ۹. نشان استخاره	۱۷۶
----- ۱۰. گذری بر علائم قرائت‌های هفت و دهگانه	۱۸۰
----- ۱۱. گذری بر علائم سجاوندی	۱۸۲
--- جمع‌بندی	۱۸۵
--- فهرست منابع	۱۹۱

پیشگفتارِ ناشر

انجام پایان‌نامه‌ی دانشجویی، از یک سو کارکردی آموزشی دارد و از سوی دیگر، فعالیتی در جهت تولید علم به حساب می‌آید. در این فعالیت است که دانشجو به ابزار و دانش پژوهشگری مجهز می‌شود و اگر این فعالیت بتواند لذت جست‌وجو و تیزفکری را - که از خصایص فطری انسان است - به دانشجو بچشاند احتمالاً بعدها نیز با او همراه خواهد بود.

در عین حال، هر پژوهش به مثابه‌ی آجری برای پژوهش‌های آتی است و در آن‌ها نه تنها پیشینه‌ی موضوع که حتی خود موضوع را می‌توان یافت. اگر پژوهشی به درستی صورت گرفته باشد در نتیجه‌گیری آن می‌توان پیشنهادهایی برای مطالعات بعدی یافت. با این حال، اغلب رساله‌ها و پایان‌نامه‌های دانشجویی در کنج خانه‌ها و گوشه‌ی کتابخانه‌ها خاک می‌خورند. هیچ‌کس به سراغشان نمی‌رود، حتی خود دانشجویی که با خون دل و با زحمت فراوان آن را فراهم آورده است.

به این ترتیب، انتشار رساله‌ها و پایان‌نامه‌ها می‌تواند آن‌ها را از پیکره‌ای بی‌جان به موجودی زنده تبدیل کند؛ می‌تواند آن‌ها را از سیستمی بسته در خویش به سیستمی گشاده به روی دیگران و در تعامل با آنان بدل سازد؛ می‌تواند راه دیده شدن، شنیده شدن، نقد شدن، و ادامه یافتن را به روی آن‌ها بگشاید. در عین حال، مولف آثار و دیگر پژوهشگران را تشویق نماید که خط پژوهشی خویش را پی بگیرند. به علاوه، قرار گرفتن محتوای پایان‌نامه در معرض نقادی عمومی، دانشجو، استاد راهنما، استاد مشاور، داوران و مسئولین دیگر را نسبت به حفظ کیفیت کار خویش حساس‌تر می‌سازد.

با عنایت به این موارد، معاونت پژوهشی دانشگاه هنر تصمیم گرفت رساله‌ها و پایان‌نامه‌های برگزیده‌ی دانشجویان را در قالب «مجموعه‌ی کتاب - رساله» منتشر کند. فرایند تبدیل یک پایان‌نامه‌ی دانشجویی به کتاب همچون تبدیل آن به هر قالب

دیگری یک کار عملی و علمی است. اما در این مجموعه تعمداً از دستکاری بنیانی در قالب آثار اجتناب شد. همان‌طور که عنوان مجموعه نشان می‌دهد چاپ رساله‌ها در قالبی نزدیک به قالب اولیه‌ی آن، با هدف عرضه‌ی محتوا و فراهم آوردن زمینه برای نقد آن‌ها صورت گرفته است. طبیعی است که پیش از انتشار وسیع‌تر این آثار می‌توان از نقدهای دریافتی برای اصلاح و ارتقاء آن‌ها بهره گرفت. به این ترتیب، مولفان آثار و ناشر چشم‌انتظار نقدهای راهگشا و دیدگاه‌های ارزنده‌ی صاحب‌نظران خواهد ماند.

با آرزوی آنکه انتشار رساله‌ها در قالب کتاب الگویی برای فعالیت‌های آتی قرار گیرد و در ارتقای کیفی پژوهش‌های دانشگاهی نقش ایفا کند، از مجموعه‌ی کسانی که در تولید این مجموعه مشارکت داشتند سپاسگزارم.

معاون پژوهشی و فناوری دانشگاه هنر
دکتر داود رنجبران

تقدیم به

مردانگی، غیرت و ایثار، پدرم
یگانه هستی محبت و از خودگذشتگی، مادرم
که همواره مشوق و پشتیبان من
در راه کسب علم و دانش هستند.

مقدمه مؤلف

کتاب‌آرایی قرآن از جمله هنرهایی است که به برکت دین مبین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، و اهمیت کتاب‌آرایی قرآن در بین مسلمانان از سده‌های نخست، سبب افزایش فعالیت هنرمندان در جهت زیبا ساختن مصاحف شد، این زیباسازی، ابتدا در ارتباط مستقیم با متن قرآنی شکل گرفت چراکه قاریان به منظور مکث و پایان تلاوت روزانه نیازمند علامت و یا به عبارتی نشانه‌گذاری در مصاحف بودند. الزامی بودن نشان‌ها در قرآن‌ها، مُدَّهَبان خوش ذوق مسلمان را برآن داشت تا دست به طراحی آرایه‌هایی زنند که نه تنها جایگزین نشان‌های ساده قاریان شد بلکه موجب هرچه زیباتر شدن صفحات مصاحف نیزگشت. مُدَّهَبان برای تزئین این نشان‌ها از شیوه‌ها و نقش و نگارهای گوناگونی استفاده کردند تا آنجا که مشاهده می‌شود این نقوش و آرایه‌ها با گذر زمان، بخش بزرگی از کتاب‌آرایی قرآن‌ها را به خود اختصاص داده است.

این تقسیمات قرآنی جهت سهولت در تلاوت قرآن از سده نخست در مصاحف شکل گرفت. تزئینات و آرایه‌ها در متقدم‌ترین مخطوطات بجا مانده در تمدن اسلامی به ساده‌ترین شکل ممکن اجرا می‌شد. انواع این تقسیمات در حاشیه و متن مصاحف قرار می‌گرفت تا راهنمایی برای سهولت در یادگیری و تلاوت قرآن برای قاریان باشد. ضرورت وجود این تقسیمات موجب شکل‌گیری آرایه‌هایی تزئینی در مصاحف گردید. بررسی‌ها نشان می‌دهند که تقسیمات قرآنی قالب ثابتی در دوره‌های مختلف نداشته‌اند و در هر دوره‌ای در قالب تقسیمات خاصی در مصاحف قابل شناسایی هستند، همچنین مشخص شد که نوع نشان و تزئین و طرح و نقوش به کاررفته در آنها با یکدیگر بی‌ارتباط نبودند. ضمن اینکه موضع نشان‌ها ارتباط مستقیمی با قالب اجرایی نقوش دارد. پس آنچه اهمیت این نشان‌ها را به‌خوبی نمایان می‌کند. ارتباط مستقیم آنها با قالب متنی قرآن

است؛ و کاتبان قرآن برای تذکر و تأکید بر مقدس بودن متن الهی نهایت سعی و اهتمام را در ارائه‌ی هر چه بهتر و زیباتر آن داشته‌اند که خود سبب می‌شد تا برای تزیین قرآن‌ها از گران‌بهارترین مواد و بهترین هنرمندان استفاده کنند. بنابراین احترام و تکریم مسلمانان نسبت به قرآن و جایگاه آن تلاش و کوشش هنرمندان را در بحث تذهیب و تزیین آن برانگیخته است، این مهم با پیشینه‌ی قوی خود که ریشه در ایران پیش از اسلام و یا سایر تمدن‌های مجاور داشت با ورود اسلام در خدمت آراستن آیات قرآنی قرار گرفت که در ابتدای امر با احتیاط صورت گرفت و بعدها بیشتر مورد توجه و اجرا قرار گرفت. از ابتدای دین اسلام تا پایان دوره قاجار این کتاب مقدس به صورت نسخه‌های خطی تهیه می‌شد که دارای ویژگی‌های منحصر به فردی است، از ساختار اصولی، صفحه‌آرایی، تذهیب، تجلید و کتابت بهره‌مند بود، همچنین از نظر ترکیب تذهیب و خوشنویسی دارای نظام بصری است و با ترکیب‌بندی طرح و نقش به کاررفته در تزیینات وابسته به متن و تزیینات افزوده شده و ایجاد تناسب و همخوانی رنگ و نقش تعادل بصری را به‌خوبی شکل می‌دهد. نحوه شکل‌گیری این نشان‌ها به این صورت بوده که برخی به‌خاطر نوع قالب متنی و برخی دیگر وابسته به عواملی بیرونی همچون نوع قرائت‌ها و شرایط مذهبی حاکم بر آن دوره زمانی شکل و رواج پیدا کرده‌اند، این عوامل بر توجه کاتبان و مُدَّهِّبان در آرایه‌بندی و تزیینات اثر گذار بود.

نشان‌گذاری در قرآن‌ها از همان سده‌های نخستین کتابت قرآن شکل گرفت، و در دوره‌های مختلف در نسخه‌های خطی تمدن اسلامی، سیر تحولی را در مصاحف پشت سر گذاشت حتی در قرآن‌های امروزی نیز شاهد این نشان‌ها و تقسیمات به شکل تکامل یافته‌تر نیز هستیم. در پی پیروی و توجه کاتبان و مُدَّهِّبان به تقسیمات قرآنی و نشان‌گذاری‌ها در مصاحف، اصول و ضوابط اجرای نشان‌ها را تا دوره‌های بعدی به شکل بسیار ماهرانه‌تری از گذشته در پیش گرفتند. پیشرفت در نظام صفحه‌آرایی مصاحف و اهمیت اجرای طراحی و تذهیب این نشان‌ها، خود توجه تأثیر وجود نشان‌های قرآنی و ارتباط نشان‌ها با قالب کلی متن قرآن است.

وجود قرآن‌های نفیس در دوره‌های مختلف، مشخص کردن جایگاه نشان‌ها با تزیینات فاخر نشان از توجه کاتبان و مُدَّهِّبان و اهمیت ویژه کاربرد و استفاده نشان‌ها در مصاحف داشت. بر اساس این تغییرات و تحولات در اجرای نشان‌های قرآنی شاهد سیر صعودی و نزولی استفاده از این نشان‌ها در دوره‌های مختلف هستیم که در قرآن‌های هر دوره قابل شناسایی است ضمن اینکه اجرا و تزیین و کاربرد نشان‌های قرآنی در برخی نسخ در سده‌های بعد از کتابت آن ترسیم شد.

با توجه به آنچه که در سطور پیشین بیان کردیم و در پی آن پاره‌ای از میزان اهمیت

نشان‌ها در قرآن‌ها و مصاحف نمایان گشت. لذا این توقع در ذهن شکل می‌گیرد که در هنگام مطالعه بر روی نشان‌های قرآنی، منابع مبسوط و مفصلی در این زمینه در دسترس پژوهشگران باشد، ولیکن متأسفانه جست و جوها در میان منابع این مهم و به بیانی این توقع را برآورده نمی‌سازد، چراکه هنگام مراجعه به منابع تحقیقاتی مشاهده می‌شود که در بیشتر مقالات و کتبی که برپایه مطالعات قرآنی تألیف و تدوین شدند، یا تذهیب‌های یک قرآن به صورت تک نسخه بررسی شده؛ و یا توضیح کلی و اجمالی در خصوص چند نشان داده شد. این درحالی است که بررسی‌های تخصصی و اولیه نگارنده بر روی نشان‌ها به عنوان بخش مهمی از تذهیب‌های قرآنی، نشان می‌دهد که نه تنها هر یک از نشان‌ها دارای سیر تحولی در نوع نقوش به کاررفته در خود هستند بلکه میزان استفاده برخی از آنها در ادوار مختلف نیز متغیر و وابسته به عواملی بیرونی بود و این درست امری است که انجام تحقیق پیش‌رو و دیگر مطالعات موازی با این پژوهش را ضرورت می‌بخشد. بنابراین در تلاش برای پرکردن بخشی از خلاء مطالعاتی شکل گرفته در زمینه نشان‌های قرآنی در پژوهش حاضر، دو شاخصه مهم در نظر گرفتیم؛ یکی اینکه از میان تذهیب‌های به کاررفته در قرآن‌ها صرفاً نشان‌های قرآنی اعم از نشان سرسوره، نشان پایان آیات، نشان‌های پنج (خمس) و ده‌آیه (عشر)، تحزب (حزب، جزو، نصف و ربع)، سُبُع، سجدهات، رکوع و .. به بحث گذاشته شوند و دوم اینکه دوره تاریخی، محدود به دوره صفوی تا قاجار شود، همچنین لازم به ذکر است که اهتمام نگارنده بر این بوده که قرآن‌های نفیس تولید شده در دوره‌های مورد مطالعه انتخاب و بر پایه نشان‌های ترسیم شده در آن‌ها، نتایج را ارائه دهد.

لازم به ذکر است که در جهت دستیابی به گزاره‌هایی قابل اتکا و با توجه به قلت مطالعات در زمینه نشان‌ها تا پیش از سده دهم، پژوهشگر بر خود لازم دید تا در بخشی از مطالعه خود به معرفی و شناسایی نشان‌ها و آرایه‌های به کاررفته در مصاحف متقدم و قرآن‌های تولید شده در سده‌های میانه پردازد سپس این نشان‌ها را در بازه زمانی مورد مطالعه (سده ۱۰ تا ۱۳ ه.ق) به‌طور جامع‌تر مورد بررسی قرارداد و در این راستا قرآن‌های نفیس شناسایی و مورد واکاوی قرار گرفتند و به سیر تحول نشان‌های قرآنی و تزیینات به کاررفته در آنها پرداخته شود. بنابراین برخی از نمونه‌های شناسایی شده از سایت‌های کتابخانه‌ها و موزه‌های معتبر دنیا اعم از کتابخانه و موزه والترز در بالتیمور، مریلند ایالات متحده آمریکا، کتابخانه دیجیتال چستربیتی در دوبلین ایرلند، موزه متروپولیتن آمریکا، کتابخانه و موزه کنگره آمریکا، موزه بریتانیا، موزه آستان قدس رضوی دریافت شد و برای دریافت برخی دیگر از نمونه‌های منتخب، نگارنده به مراکزی همچون موزه ملی قرآن کریم، موزه ملی ایران، موزه رضا عباسی،

کتابخانه مجلس، کتابخانه ملی ایران، کتابخانه و موزه ملک، شورای اسلامی قرآن، دانشگاه علوم قرآنی تهران و موزه خط و کتابت کرمانشاه مراجعه و شخصاً به صورت تخصصی از نمونه‌ها تصویر برداری شد.

در نهایت مشاهدات و نتایج حاصل از این رساله در قالب سه فصل تدوین گردید. در فصل نخست به ادبیات پژوهش، معانی لغوی اصطلاحات و واژگان به کاررفته در رساله و معرفی انواع نشان‌های قرآنی پرداخته شد تا مطالب ارائه شده در فصول بعدی برای خواننده قابل درک باشد. در فصل دیگر جهت دریافت نتایج جامع‌تر به قرآن‌آرایی و نشان‌های قرآنی تا پیش از قرن دهم ه. ق پرداخته و در فصل پایانی، انواع نشان‌های قرآنی سده ۱۰ تا ۱۳ هجری قمری شناسایی و قالب اجرایی طرح و نقوش به کاررفته در این نشان‌ها را با در نظر گرفتن سیر صعودی و نزولی نشان‌های به کاررفته، براساس مستندات یعنی نسخ خطی قرآن‌های سده‌های ذکر شده مورد بررسی قرار گرفت. در پایان لازم به ذکر است که مراتب قدردانی و سپاس خود را از زحمات ارزنده و صادقانه جناب آقای دکتر سعید خودداری نائینی به جا آورده که به عنوان استاد راهنما در مراحل مختلف این رساله همواره صادقانه و با سعه صدر در کنار نگارنده بودند. ضمن اینکه از تلاش دوست و استاد عزیزم دکتر الهام اکبری که در نگارش این رساله مرا همراهی کردند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از همکاری دلسوزانه مسئولین موزه ملی قرآن کریم به‌ویژه سرکارخانم فروغ کاسب، امین اموال موزه، همچنین از جناب آقای دکتر کرم میرزایی رئیس موزه باستان شناسی و هنر دوران اسلامی ایران نیز کمال تشکر و قدردانی را می‌نمایم. امیدوارم کتاب حاضر مقبول طبع علاقمندان به نسخ خطی، پژوهشگران و خوانندگان واقع شود.